

A címlapon égő városban törökök magyarokat konczolnak fel. Az utolsó lapon pedig három török csecsemő gyermekeket tart kezeiben, és ezeket kardjára tüzi. Valószínűleg unicum a jelen példány.

1526.

Zwey schöne Lieder. Das Erst: von dem König von Ungern wie Er vmbkommen ist.

Das Ander: Wie sich ein Junger Gesell von seinem Hertzlieb scheyden thuet.

A végén: Zu Augspurg truckts Matthéus Franck. Év nélkül.

Tizenhatodréti 8 lap. A címlapon kis kép, mely csatázó magyarokat és törököket ábrázol. Egy német bibliographiai munka sem ismeri. Valószínűleg unicum.

A MAGYAR MEMZETI MÚZEUM HÉBER KÉZIRATAI.

Közli: Dr. Kohn Sámuel, rabbi.

(Vége.)

A szt. irás többi könyvéhez való, többnyire nem szó szerinti, hanem inkább magyarázó és számtalan legendát tartalmazó, chaldeus fordítás még sokkal elhanyagoltabb állapotban van az Onkelós-énál¹⁾ Itt az eltérő olvasások sokkal számosabbak és lényegesebbek, mintsem abban. E tekintetben kéziratunknak az öt megil-láh-hoz való, „nekuddáh“-kkal szorgalmasan ellátott targúm-a főképp pedig az Esther-könyvéhez való targúm-s'hênî²⁾-je, nagy tudományos érdeket vehet igénybe.

Ugyanez, csak hogy még sokkal nagyobb mérvben, áll a kéziratnak Rashi-féle magyarázatáról. Rashi, mint a szerzőt teljes nevének: Rjabbî Shelómóh Jischákî kezdő betűi szerint megrövidítve szokták nevezni, 1040-ben Troyes-ben Franciaországban született.³⁾ Ő a thalmud-utáni zsidóságnak egyik leghíresebb és leg-

¹⁾ L. Zunz, die gottesdienstlichen Vorträge d. Juden (Berlin, 1832.) 5. fejt.

²⁾ Azaz: második targúm. Ezen könyvhez t. i. két különféle targúm létezik; kéziratunkban csak ezen második, sokkal bővebb targúm áll.

³⁾ Életét s tudományos tevékenységét legalaposabban írta le Zunz a „Zeitschrift für die Wissenschaft des Judenthums“ I. köt. 2. füzet. V. ö. ugyanannak „Zur Geschichte und Literatur“ (Berlin, 1845.) 62 l. folyt. és Graetz i. h. VI. 77 l. folyt.

tiszteltebb rabbija, kinek, mint terjedelemre, úgy tartalomra nézve bámulatos, irodalmi tevékenysége a későbbi zsidó tudományra nézve, egész a mai napig, mérvadó lett. Egyéb közt az egész szt. íráshoz is írt egy, rövidege és szabatosága által kitűnő magyarázatot, mely, a szt. írás s az imakönyv mellett, a zsidóság közt leginkább elterjedt könyvnek mondható. Rashi ezen commentárja az idővel szintén nagyban rontatott meg, főleg számos értelmezőinek befolyása által, kik sok régít félremagyaráztak és megcsontítottak, és sok idegen elemet csuszattak belé. Ezen hibák helyreigazítása körül nagy érdemet szerzett A. Berliner Rashi-nak Móz. öt könyvéhez való commentárjának, több régi kézirat és nyomtatvány alapján készült, kritikai kiadása által.¹⁾ Ha kéziratunk Rashi-ját, mely Berliner előtt természetesen ismeretlen volt, ezen jeles kiadással összehasonlítjuk, sok oly helyre akadunk, mely a kiadó helyes és szerencsés javításait megerősíti; de sok új, érdekes és részben igen szép eltérő olvasásokkal is találkozunk.²⁾

A codex kezdettől végig ugyanegy s még pedig igen ügyes kéz által szépen és tisztán van írva és mindenütt könnyen elolvasható; itt-ott csinos tollrajzok is találhatók. A sopher magát kétszer nevezi meg; a 30. levél első oldalán (60. l.) a Rashit tartalmazó hasáb végén, és a 206. levélen (412. l.) az Onkelós végén azt írja: légy erős³⁾ B e r a k h j á h. Hasonnevű német leirókkal, kik a XIV. század első felében éltek, többször találkozunk.⁴⁾ Meglehet, hogy kéziratunknak írója ezeknek egyikével azonos, miután a codex semmi esetre későbbi időből való. A múzeumi kézirat-lajstrom azt mondja ugyan róla: „codex sec. XIII, fors. rectius XV. aut XVI“; de egészen eltekintve attól, hogy a szt. írás kinyomtatása után ily fáradságos és költséges, s még pedig a zsinagógában való felolvasásra alkalmatlan kéziratnak készítése több mint valószínűtlen, még több más körülmény is határozottan régibb, körülbelül a XIII. század körüli időkre utal. Az első az, hogy a codex héber szövege és a targum gondosan az úgynevezett rāphe-vel vannak ellátva, egy

¹⁾ „Raschii in pentateuchum commentarius“, Berlin, 1866.

²⁾ Többször említett német jelentésben Móz. IV. k. 24. fejezetéből az eltérő olvasásokat mutatványként hoztam fel.

³⁾ Ezen a középkori, főleg német-zsidó leiróknál szokásos beszédmódról, l. Zunz, i. h. 207 lap.

⁴⁾ Lásd Zunz, i. h. 209 l. és Krafft és Deutsch, i. h. 118 l.

vonalkával, melylyel hajdanta bizonyos betűk enyhe kiejtését jelölték meg, mely azonban későbbi időkben szokatlanná vált. A „nekuddâh“-k és „neginâh“-k továbbá, melyek, mint már fentebb megjegyeztük, csak utólagosan irattak, igen régies alakot tüntetnek fel.¹⁾ Végtére pedig a fentemlített felkiáltás: „légy erős N. N. írő!“ a XIII. század második felében és a XIV. században már nem ezen egyszerű szavakkal, hanem több hozzátétellel és rimes versekben volt szokásos.²⁾

Magán-jegyzék a kéziratban csak kettő fordul elő. Az egyikben, Móz. V. k. végén, egy bizonyos Jischâk ben Ja'kô bh azt mondja, hogy 5380, azaz 1620-ban, csütörtökön, âdâr-hó 29-én, meghalt atyja e codexet a halálágyon ő neki adományozta; a másikban mindjárt az első lapon ez olvasható: „Mint örökségi osztályrészemet 20 arany fejében fogadtam, Menachem Mendel Oppenheim 5404.“ (1643.)

A fehér hártyakötésű kézirat, a benne használt Rashi-írás után ítélve, Németországban és pedig, mint a laphtarâh-kuak fentemlített rendezéséből kiviláglik, Dél-Németországban, valószínűleg majnai Frankfurtban készült, és később, mint ezt a krakói sópher említett észrevételei bizonyítják, Lengyelországba, onnét pedig végtére valahogy Jankovich birtokába került.

V.

A parancsolatok kis könyve („Ammüdê-gólâh“, vagy „Semak“), az emelék-áldozat könyve („Hat-terummâh“) és egyéb apróbb közlemények.

A Múzeumnak kézirat-czímjegyzéke e codexről azt mondja: „Cod. 5. fol. hebr. Tarjag³⁾ Mizvoth, seu complexus legum hebrai-

¹⁾ A chîrek (i) serêh (é) és segôl (e) többnyire nem pontoeskák-kal, hanem kis vonalakkal jelöltetnek, a phathach (â) egy a ma szokásosnál sokkal hosszabb vonallal; a kâmes (a) pedig nem kalapács-alakú, hanem majdnem olyan mint a phathach, hosszú vonal, csakhogy közepén egy pieziny pontoeska van.

²⁾ L. Zunz, i. h. 207. l.; v. ö. az alantabb, VI. alatt, ezen versekről mondotakat.

³⁾ Tarjag, a számokat héber betűk által kifejezve, annyit tesz mint 613; ennyire teszi t. i. a zsidó hagyomány a Mózes öt könyvében foglalt parancsolatoknak és tilalmaknak összegét. Ezen könyv azonban nem ezekkel foglalkozik.

carum juxta Thalmudem. Cod. sec. XIV.“ A kéziratnak ezen megjelölése egyrészt hibás, másrészt pedig hiányos. A nagybecsű, 245, nyoleczanként fűzött, kis ívrét hártya-levélből (490 lapból) álló codex t. i. a középkori zsidó irodalomnak két híres munkáját tartalmazza, ezenkívül pedig több későbbi kisebb-nagyobb értekezést és adatot. Ennek következtében a kéziratot, két eredeti főrésze és későbbi apróbb közleményei szerint, három külön rovatban irom le.

A) A parancsolatok kis könyve („‘Ammûdê-gôlâh“, vagy „Semak“.) A kéziratnak első része egész a 193. levélig (386. lapig) Jischâk ben Jôseph-nek „a parancsolatok kis könyve“ nevezetű munkáját tartalmazza. A szerző Jechiël, párisi rabbinak tanítványa és veje, a XIII. század legnagyobb zsidó tekintélyeinek egyike,¹⁾ Franciaországban, Corbeil városában, élt, miért corbeil-i Jischâk-nak, hosszú orra, vagy mások szerint, szőrös orra miatt²⁾ néha „Baal ha-chôtem“-nek, azaz nagy orr — vagy orros Jischâk-nak is szokták nevezni. Több hit-tudományos munkán kívül, Aesopus modorát utánzó meséket is írt. Leghíresebb munkája fennevezett, több ízben kinyomatott könyve, melyet, az előszó szerint, a czélből írt, hogy hitfelei számára mindazon törvényeket és szabványokat röviden állítsa össze, melyek a Palaestinán kívül lakó zsidóságra nézve még ma is érvényesek.³⁾ Mivel csakis ezekre szorítkozott, ezeket pedig 7 főszakaszban, vagy a megfelelő héber szó szerint, 7 „oszlopban“ (‘ammûd) tárgyalta, könyvét „‘ammûdê-gôlâh“, a száműzetés oszlopai-nak nevezte. Később a parancsolatok kis könyvének „sêpher misvôth kâtôn“-nak, vagy ezen elnevezés kezdőbetűi szerint, rövidítve „Semak“-nak szokták nevezni, hogy ez által egy másik francia rabbinak, a Coucy-ban élő Môsheh-nek hasonló irányú régibb könyvétől különböztessék meg, melyet a parancsolatok nagy

¹⁾ Életét és irodalmi tevékenységét I. E. Carmoly, La france israélite (majnai Frankfurt. 1858.) 39 l. folyt.

²⁾ L. alantabb, C) alatt, a kéziratban foglalt Mârdekhai ben Nâthân-nak idevágó közleményét. Ezen határozott adattal szemközt alig elfogadható Carmoly (i. h. 40 l.) azon magyarázata, mely szerint „Baal ha-chôtem“ annyit jelentsen mint a nagy tekintélyű.

³⁾ Számos törvény t. i., mely az egykori szentélyre, az áldozatokra, a papokra és a szent földre vonatkozik, érvénytelenné vált ugyan, de azért mégis a legszorgalmasabb tanulmányok tárgyát képezte.

könyvek, „sêpher misvôth gâdôl“-nak, vagy rövidítve „Semag“-nak neveznek.

Corbeil-i Jischâk, miután munkáját bevégezte, a francia és német községekhez körlevelet intézett, melyben ezeket felszólította, hogy könyvét irassák le és tanulmányozzák. A Semâk csakhamar nagy elismerésben részesült. A szerző egyik tanítványa, Peresben Êlijâh jegyzeteket írt hozzá, melyek később részben magába a könyvbe mentek át. Azonkívül sok más rabbi, köztük a hírnevű rothenburgi Mêîr ben Bârûkh, szintén ily jegyzeteket írt hozzá. A „Semâk“-nak jó számmal előforduló kéziratai mindig más-más ily oldaljegyzékekkel vannak ellátva,¹⁾ melyeknek tartalmától a kéziratnak bece függ.

A Múzeum kézirta tartalom-jegyzékkel kezdődik, mely a nyomtatványok indexének megfelel, de ennek már 294. fejezetével végződik, egész odáig pedig csak 290 fejezetet számít. Maga a könyv háromhasábos lapokra van írva; Peresben Êlijâh fejnemlített jegyzetei a szövegbe fel vannak véve, és kezdetben csak így vannak megjelölve: „jegyzet rabbitól“, a név t. i. hiányzik, de számára üres tér van hagyva; később rendszeren már az szokott állani: „eddig mennek a bölcs Repà²⁾ szavai.“ A váló-levél („get“) mintái a kiadások szövegezésétől némileg eltérnek.³⁾ Ott, hol a kiadásokban a 193. fejezet végződik, egy értekezés van, mely sem a kiadásokban, sem pedig a Múzeumi második Semak-kéziratában⁴⁾ nem található, és e szavakkal van bevezetve: „És most elkezdem leírni a vallásos törvényeket, amint ezeket Jischâk ben Abhrâhâm⁵⁾ a „Semâg“-ból és Maimûni-ból kivonta.“ Ezen értekezés 52 lapon polgárjogi és bűnügyi törvényeket tárgyal, de miután a sajtóképi könyvhez nem tartozik, az indexben felemlítve nincsen. A könyv végén egy másik, 4 lapra terjedő, a zsidó időszámítást tárgyaló, másutt szintén nem található értekezés áll, utána pedig ezen

¹⁾ L. Carmoly, i. h. 44 l., és Krafft és Deutsch i. h. 60 l. folyt.

²⁾ Repà rövidítés e helyett: Rabi Peres Êlijâhû; ezen utóbbi szó a héberben âleph betűvel kezdődik.

³⁾ Német jelentésben ezen és több hasonló eltéréseket a héber eredetiben közöltem.

⁴⁾ E. tovább, a következő, VI. szám alatt.

⁵⁾ Tán az 1302-ben élő hasonló nevű író. L. Zunz, i. h. 209 l.

zárjegyzet: „Én Chajím bar¹⁾ Menachém, a leíró, bevégeztem e könyvet Ahrôn bar Abhrâhâm számára. Az Isten kegyelmezzen neki, hogy olvashasson benne ő és gyermekei és gyermekeinek gyermekei minden időknél végeig. Amen. Selâh.“ Ezután más kéztől írva: „Ami innét tovább áll, az sem a parancsolatok (kis) könyvéből, sem pedig a „Terummâh“²⁾ könyvéből való, hanem én Ahrôn bar Abhrâhâm³⁾ összeszededeztem a parancsolatok nagy könyvéből. S mivel a nagy (t. i. tudós), ki a kicsinyt (t. i. a parancsolatok kis könyvét) írta, megfeledezett arról, hogy felvegye, én ezt, mivel fontos, a könyvhez magam adtam hozzá.“ Ezen bevezető sorokat egy értekezés követi, mely a „Semag“ nyomán Mózes öt könyvének és a prófétáknak azon szakaszait meghatározza, melyek az egyes szombat- vagy ünnepnapokon olvasandók. Végül corbeil-i Jischâk említett körlevele következik, mely a kiadásokban bevezetés gyanánt áll.

A „Semak“-kéziratokban szokásos oldaljegyzékek itt ép oly számosak mint érdekesek; két későbbi kéztől, halványabb tentával, francia Rashi-betűkkel irattak. Kezdetben igen gyakoriak, de kicsinyek; később ritkábbak, de annál terjedelmesebbek. Többnyire csupa kivonatok más idevágó munkákból; egyébközt e következő nevekkel és címekkel találkozunk: Arûkh, Maimûni, Tôsaphôth, Semag, a párisi Jechiêl, Or-zârûa⁴⁾, a rothenburgi Mêir ben Bârûkh, ennek tanítványa Tasbes⁵⁾, Mârdekhai, Haggâhôth Maimûni,⁶⁾ Haggâhóth-Asheri,⁷⁾ Jôrêhdêâh,⁸⁾ egy különben ismeretlen Jechiêl-Kôhen és Tôla'ath, mi sajátkép annyit jelent mint féreg.⁹⁾

1) „Bar“ a chaldeus nyelven megfelel a héber „ben“ (fiú) szónak, itt rövidítés e helyett: „ben rabbi“, N. N. rabbinak fia.

2) L. tovább, ugyanezen számot B) alatt.

3) Tehát ugyanaz, a kinek számára a codex iratott.

4) A bécsi Jischâk ben Môsheh híres munkája.

5) Rövidítés e helyett: Talmid Shimshôn ben Sâdôk.

6) Maimonides „Jad“ című munkájához való észrérételek.

7) A Spanyolországba kivándorolt német Asher ben Jechiêl munkájához való észrérételek.

8) Mi alatt itt Jôseph ben Ja'kôbh „Tûr“ című munkája értendő.

9) Ezen sajátos elnevezésről l. „Mardochai b. Hillel, sein Leben stb.“ című értekezésemet, i. h. XII. fejt.

B) Az emelék-áldozat könyve („Sôpher hat-terummâh“). Ezen, nyomtatásban¹⁾ is megjelent, gyakran idézett könyvnek szerzője az 1200 körül Worms-ban élő Bârûkh ben Jischâk.²⁾ A codexnek ezen része, az írás hasonlatossága után ítélve, a fenn nevezett Ahrôn ben Abhrâhâ m-tól, azaz magától a codex tulajdonosától leírva, e könyvet 51 hártylevelen (a 195—246 levélig) igen sajtóságos alakban tünteti fel. Kezdetét a kiadásoknak zárszava képezi, melyben a szerző könyvének címét azzal magyarázza, hogy tartalmát az előtte élő tudósok munkáinak emeléke (java) képezi.³⁾ Ezen zárszót a kézirat némi eltérésekkel és más sorrendben,⁴⁾ de, mint tartalmából világos, joggal előszóként adja, melyben a szerző — mi a kiadásokban hiányzik — munkájának tartalmát, s még pedig ugyanazon sorrendben, melylyel a bécsi „Hat-terummâh“-kéziratban találkozunk,⁵⁾ tehát a kiadásoktól némi-kép eltérőleg, felsorolja.

Annál feltűnőbb, hogy a kézirat magát a könyvet úgy adja, hogy négy értekezés, melyet az előszó világosan megnevez és a kiadások csakugyan hoznak, egészen hiányzik benne; a többi pedig, az előszó határozott adataival ellentétben, egészen más sorrendben áll. A kéziratban t. i. csak e következő értekezések fordulnak elő: 1. Hilkhôth-shechitâh, az állatok levágására vonatkozó rendeletek; 2. Hilkhôth-terêphôth, rendeletek, melyek a levágásnak oly hiányaira, vagy pedig oly betegségekre vagy egyéb bajokra vonatkoznak, melyek miatt az állat húsát enni tilos; 3. Hilkhôth-issûr ve-hetter, a tilos és megengedett ételekre vonatkozó rendeletek; 4. Hilkhôth-netilath jádajim, a kézmosásra vonatkozó rendeletek;⁶⁾ 5. Hilkhôth-challâh, az emlék-áldozatra vonatkozó rendeletek; 6. Hilkhôth-gittin, a váló-levélre vonatkozó rendeletek; 7. Hilkhôth-abhodâh-zârâh, a bálványimádásról szóló rendeletek; 8. Hilkhôth-jajin-nesech, a tilos bo-

¹⁾ Velence 1523. és Zolkiew 1811.

²⁾ L. „Mardochai b Hillel, sein Leben“ stb. című értekezésemet, i. h. XII. fejt.

³⁾ Krafft és Deutsch (i. h. 55. l.) e címnek magyarázatát tökéletesen félreértették.

⁴⁾ A héber eredetit német jelentésében, i. h. közöltem.

⁵⁾ L. Krafft és Deutsch, i. h. 55. l.

⁶⁾ Ezen rendeletek itt, külön felirattal ellátva, külön fejezetet képeznek; de a kiadásokban, a 77. és 78. fejt. alatt, az előbbi értekezéshez vannak csatolva.

rokról szóló rendeletek; 9. Hilkhôth-shabbâth, a szombatra vonatkozó rendeletek, és 10. Hilkhôth-chalîsâh, a sógorsági nászra, vagy az ezt helyettesítő szertartásra vonatkozó rendeletek.

Még sokkal feltűnőbb az, hogy ezen fejezeteknek szövege a kiadások megfelelő szövegétől nagyban tér el. A kiadások t. i. aránylag igen bő tartalom-jegyzékkel kezdődnek, mely után a sajtóképi könyv következik. A kéziratban ezen tartalom-jegyzéknek semmi nyoma, maga a könyv pedig sokkal rövidebb, úgy látszik, hogy sajtókép csupán csak a tartalom-jegyzékből áll, mely a könyv megfelelő fejezeteinek néhány része által itt-ott ki van bővítve. Miután tudjuk, hogy Jisâskhâr ben Jekûthîl a „hat-terummâh“ könyvéből kivonatot készített,¹⁾ mely azonban nyomtatásban nem jelent meg, több mint valószínű, hogy a kéziratnak ezen része épen ezen rövid kivonatnak másolata.

C) Apróbb közlemények. A „semak“ indexe után²⁾ eredetileg egy egész levél üresen volt hagyva. Ennek első oldalán egy, igen apró francia Rashi-betűkkel három hasámban írt, „rabbi Jishmâel 13 alapszabályának magyarázata“ című kis értekezés áll. Ezen, a zsidó hagyomány által a szt. írás értelmezésére nézve elfogadott, 13 alapszabálynak többféle magyarázata kinyomatott, több más kéziratilag őriztetik.³⁾ Codexünknek magyarázata eddig ismeretlen; irálya rövid és világos, szerzője nincsen megnevezve.⁴⁾

Ezen levél második oldalán a kéziratnak egyik tulajdonosa, ki magát nem nevezi meg, de az írás után ítélve ugyanaz, ki a „semak“-hoz a fennemlített oldal-jegyzékeket írta, könyvtárának lajstromát közli.⁵⁾ Ezen lajstrom igen ritka könyveket tartalmaz s már annyiban is érdekes, a mennyiben egy a XV. század közepe körül élő zsidó tudósnak könyvtárát ismerteti.⁶⁾

¹⁾ L. A zûlai „shem hag-gedôlîm“ című könyvét, II. „Kissûr sêpher hat-terummâh“ jelszó alatt.

²⁾ L. fenn A) alatt.

³⁾ L. Steinschneider „Catal. codd. m. script. bibl. reg. Monacens. I.-b. cod. hebr.“ 132. l. folyt.

⁴⁾ Német jelentésemben kezdetét és végét közöltem.

⁵⁾ Ezen lajstromot u. o. szintén közöltem.

⁶⁾ Hogy a lajstrom írója ezen idő körül élt, abból tűnik ki, hogy a később felmentendő családi jegyzékek közül a legrégebbiket, az 1467-től valókat, ugyanezen kéz írta.

Ugyanezen oldalon egy eddig ismeretlen héber költemény áll, mely négy versszakban azon gondolatot fejtegeti, hogy „az idő hűtlenül bánik a jámborokkal“, de hogy a gonoszoknak szerencséje nem valódi és nem tartós. Mind a négy versszaknak első sora ugyanazon egy szótaggal végződik, és ugyanezzel megint minden második sor kezdődik; a második soroknak végei és a harmadik soroknak kezdetei ismét ugyanazon egy szótag által képeztetnek, ugyanez áll minden harmadik és negyedik sor végéről, illetőleg kezdetéről, míg végtére minden negyedik sor szintén ugyanazon egy szótaggal végződik. Ezen sajátság a kéziratban az által van feltüntetve, hogy a versszakok a levél hosszában úgy vannak írva, hogy minden versszak egy-egy sort képez, az egész tehát 4 sorból áll és a versszakok első, második stb. sorai egymás alá jutnak, azon szótagok pedig, melyek a sorok végeit, illetőleg kezdeteit képezik, csak egyszer, t. i. a középben, állanak és a négy előttevaló és a négy utána következő szóhoz, tehát mindössze nyolczszor olvasandók, úgy hogy az egész, az első pillanatra rejtélynek látszik. A költemény, ezen mesterkelt szerkezetének daczára, nyelvezetre nézve igen szép.¹⁾

Ugyanezen lapra egy bizonyos P a k e s h A b h r â h â m, ki 1635-ben Lissában, a jelenlegi Porosz-Lengyelországban, tanító volt, egy kisebb költeményt írt,²⁾ mely az előbbinek, éppen nem jól sikerült, utánzása.

A s e m a k végén a szerző fenn (A alatt) említett körlevele körül, mindkét oldalon, szintén apró franczia Rashi-írásban, M â r d e k h a i ben N â t h â n-nak egy tudósítása áll, mely „az aggastyánnak, straszburgi J i s c h â k-nak nevében“ a s e m a k szerzőjére s e könyv keletkeztére nézre érdekes adatokat közöl.³⁾

A kézirat utolsó lapján hat, csupa betűk által jelölt számokból álló, hasáb egy naptár-félét mutat fel, mely az alatta levő igen roszszúl írt magyarázat szerint, annak kiszámítására szolgáljon, hány hét legyen minden évben a keresztény karácson és husvét közt.

¹⁾ L. német jelentésemet, az i. h., hol a költeményt közöltem.

²⁾ Ezt u. o. szintén közöltem.

³⁾ Ezen fontos, csak a s e m a k első, igen ritka konstantinápolyi kiadásában álló tudósítást, melynek tartalmát d e R o s s i, a 87. codexhez, latinul hiányosan közölte, német jelentésemben kéziratunk alapján ujonnan kinyomattam.

A kéziratban végtére több családi jegyzék is áll. Azon a lapon, a melyen a *semak* indexe ¹⁾ végződik, másodfél hasáb ily jegyzék, kezdetben héber négyszög-, később franczia Rashi-írásban, van a kézirat egyik tulajdonosától írva, aki 1471—1493-ig öt fiának és öt leányának születése napjait feljegyezte. A codex utolsó előtti lapján pedig, ugyanezen kéz 1467—1493-ig halánapokat jegyzett fel. Ezen jegyzékek után mindkét helyen egy későbbi kéz, úgy látszik ezen előbbi birtokos unokájának keze, 1536—1570-ig több születési és halálozási esetet jegyzett fel.

A kézirat Franciaországban, tán Elzászban, semmi esetre később mint a XIV. században készült, és később Krakóba került; régi barna bőrkötése jelenleg kissé rongált.

VI.

A parancsolatok kis könyve.

(*Am mûdê-gôlâh*, vagy *Semak*.)

A barna bőrkötésű kézirat, mely a *semak*nak egy második, igen érdekes példányát tartalmazza, 127 kis ívrét hártya-levélből 343 kéthasábos lapból áll, mely nyolczanként van fűzve. A kezdetől végig egy kéztől való írás középnagyságú, igen csinos német négyszög-betűket mutat. A *sôpher* az ő nevét: *Môsheh-Meir* az által elárulja, hogy e két nevet több ízben czifra betűk által feltünteti. A codex végén azon rímes versek állanak, melyek a XIII. század vége felé és a XIV. században élő német leirókat jellemzik, és szószerinti fordításban ekkép hangzanak: „Légy erős és maradjunk erősek! A *sôpher* kárt ne valljon, se ma se a jövőben, mindaddig, míg majd számár azon lajtorján fog felmászni, melyet *Ja'kôbh* ösünk az ő álmában látott.“ ²⁾ A *sôpher* különben dévaj ember lehetett. A válólevél (*get*) első mintájának ³⁾ végén azt írja: „Öszvér, számárnak fia mint tanu,“ a második minta végén megint: „Okos, bolondnak fia mint tanu. Gazdag, szegénynek fia mint tanu;“

¹⁾ L. fentebb, V. sz. A) alatt.

²⁾ Ezen versek eredete és szokásos használata fölött l. *Zunz*, i. h. 207 l., rendesen csak így végződnek: míg számár majd lajtorján nem mászik fel; az utolsó sor: „melyet *Ja'kôbh* ösünk stb. *Móz. I. k. 28, 12* szerint készült toldalék, mely azonban más német kéziratban is találtatik.

³⁾ L. a kiadásokban a 184. fej.

a harmadik minta végén pedig: Titkos, ismeretlenek fia, m. t. Rejtélyes, ismeretlenek fia m. t.

A lap oldalaira két különféle kéz, haloványabb tentával, javításokat és észrevételeket írt; a későbbi ugyanaz, mely az utolsó oldalon lengyel-zsidó betűkkel nevét: Já'kôbbh ben Pesach, feljegyezte. Ugyanott egy másik jegyzék azt mondja, hogy egy bizonyos Ré'ubhen ben Jischâk a codexet, csütörtökön, elül hó 5-én 5282- (1523)-ban a Lëvi-törzsből való Náthân ben Asher-től megvette.

A kézirat corbeil-i Jischâk fent (V. sz. A alatt) említett körlevelével kezdődik, itt azonban igen fontos eltéréseket mutat. Ezen körlevél t. i. a kiadásokban két különböző levélből áll, mind-egyikük a szerző aláírásával. és pedig úgy, hogy a második levél kezdete alig érthető. A kézirat a sajtóképi körlevelet már az első levéllel bevégezi, ezután pedig azt mondja: „Eddig írta rabbi Jischâk ben Jôseph (t. i. a corbeili Jischak), innét tovább pedig írta rabbi Shelômô ben Hârî“.¹⁾ Ezen bevezetés után a kiadásoknak másik levele ekkép kezdődik: „Ezen körlevelet megerősítés végett még Németországba is küldték;²⁾ de ezekbe az országokba vétkeink miatt már nem küldhették el, mert közben az egekbe szállított (a szerző t. i.) hétfőn, bamidbâr-hetiszakaszán,³⁾ ijjar-hó 28. napján, a kis számítás⁴⁾ 40. évében (azaz 5040-ben, tehát 1280-ki aprilis hó 29-én). Tudom továbbá, hogy a nők számára is megírta az őket illető törvényeket, a parancsolatokat és a tilalmakat, úgy a mint a férfiak számára írta, és azt mondotta, hogy azoknak olvasása, kutatása és tanulmányozása a nők számára ép oly üdvös, mint a thalmud tanulmányozása üdvös a férfiak számára, a mint azt találjuk“ stb. úgy mint a kiadásokban. Ezen szövegezésből⁵⁾ kitűnik, hogy az eredeti körlevél már a kiadások első részével végződött, hogy ezeknek második fele rabbi Shelômô h ben Hârî-

¹⁾ Hârî rövidítés e helyett: harabh rabbi Jischâk, vagy Jôseph, vagy egyéb i betűvel kezdődő név.

²⁾ Az első levélben t. i. csakis Franciaországról van szó.

³⁾ A zsidók a hetet a sz. írás azon szakaszának kezdő szava szerint szokták elnevezni, melyet épen e héten olvasnak.

⁴⁾ „Perat-káton,“ midón t. i., úgy mint itt, az ezresek elhagyják.

⁵⁾ A héber eredetit német jelentésben közöltem.

nak ¹⁾ későbbi hozzáadása; hogy a semak szerzője, mi eddig egészen ismeretlen volt, kizárólag nők számára egy hasonló irányú könyvet írt, és nem 1240-ben vagy 1270-ben halt meg, mint ezt a régebbi zsidó irodalomtörténetek ²⁾ állítják, hanem 1280-ban és még pedig aprilis hó 29-én, mit a párisi nemzeti könyvtárnak 221. sz. a. semak kézírata szintén bizonyít.³⁾ Azon „országok“ alatt pedig, hova rabbi Shelômôh ezen utóírata szerint, corbeili Jischâk körlevélét már nem küldhette, nyilván az osztrák örökös tartományok értendők. A középkori zsidó copisták t. i. vallásos vagy hivatalos okmány-minták lemásolása alkalmával, az illető okmány keltezésében saját tartózkodási helyüket és az időt, a mikor épen írtak, szokták felvenni. Már pedig az első válólevél-mintának keltezte, mely a kiadásokban „a Szajna folyó melletti Párisból,“ az 1294. évből van keltezve, a kéziratban „az Agra folyó melletti Agra ⁴⁾ városa, cheshvân-hó 14-ike, 5101-ben“ (azaz 1350). Ebből az következik, hogy a codex Csehországban, Eger városában 1350-ben készült, honnét az említett, lengyel zsidó betűkkel írt jegyzékek után ítélve, később Lengyelországba került.

Ezen körlevél, illetőleg bevezetés után az index ⁵⁾ következik, mely itt csak 321 fejezetet számít.

Peres ben Elíjâh jegyzetei,⁶⁾ rendszeren valamivel kisebb betűkkel írva és „Mrpâ“-val ⁷⁾ megjelölve, magába a szövegbe fel vannak véve. Az oldalakon néha tollrajzok, magyarázó kis ábrák állanak, melyek a kiadásokban hiányzanak, noha a szövegben álló „Khezeh“ (úgy mint ez) szócska, mely rájok utal, még ott is megmaradt.⁸⁾ A könyvnek egyes részei közt itt-ott kis rímes versecskék állanak. A szöveg nagyban és egészben megegyezik a kiadásokéval, de ennél sokkal correctebb. Ha a Múzeum két semak-kéziratát egy-

¹⁾ Ezen, mint a következőkből kitűnik. Csehországban élő rabbi nyilván azon Shelômôh ben Jischâk, kinek nevében a bécsi semak-kézirat több észrevételeit és oldaljegyzéket közöl. L. Krafft és Deutsch, i. h. 63. l.

²⁾ „Juchasin“ és „Shalshelth hak-kebâlâh.

³⁾ L. Carmoly, i. h. 45. l.

⁴⁾ A cseh Eger város és folyó névnek latin elnevezése.

⁵⁾ L. fent. V. sz. A) alatt.

⁶⁾ L. fent. V. sz. A) alatt.

⁷⁾ Rövidítve ennek: „morenu rabbi Peres Elijah“ „azaz: tanítónk rabbi Peres (ben) Elíjâh.“

⁸⁾ Péld. a 155. fejezetben.

más közt és a kiadásokkal összehasonlítjuk, számos igen érdekes eltérő olvasásokra akadunk.¹⁾ Különös érdekléssel bir mindkét kéziratban előforduló több oly hely, mely a kiadásokban, nyilván a censura előtti félelemből, kimaradt. Így például a 75. fejezet a bibliai tilalmat fejtegeti: „Gyermekeid közül ne adj senkit a Molochnak“ (Móz. 3. k. 18, 21.) Ezen fejtegetés végén a kéziratok még ezt jegyzik meg: „Úgy látszik, hogy ebből, (t. i. a pogány szokásból, mely szerint a tűz-istennek gyermekeket hoztak áldozatul) megmagyarázandó a keresztények azon szokása, mely szerint ünnepük²⁾ estéjén tüzet csinálnak; csak³⁾ hogy ezen szokásuk eredeti jelentőségét már elfelejtették.“³⁾

VII.

Hat különféle kézirat-töredék.

Ezen csomag hat különféle töredéket tartalmaz, melyek e következők:

1. Egy a zsinagógai használatra készült „megilláh“-nak⁴⁾ két nagy töredéke, mely semmiféle becsesl nem bír.
2. Az ünnepnapi imakönyv (machazôr) egy nagyívrét hártya-levele, mely az uj-évi „musâph“-ima egy részét tartalmazza.
3. Egy nehezen elolvasható kisívrét hártya-levél, mely Elchânân ben Jischâknak egy „abhôdâh-zârâh“-hoz való „tôsaphôth“⁵⁾ gyűjteményéből való.
4. Két összefüggő középívrét hártya-levél, mely a szt. írás egy kéziratából való és két hasábban írva van. Az első lap tartalma kir. II. k. 7, 10. — 8, 25, a másodiké u. o. 10, 32. — 12, 12.
5. Móz. öt könyvéből való két egyes hártya-levél; az elsőn Móz. 1. k. 42, 16. — 42, 38.; a másodikon Móz. 5. k. 12, 27 —

¹⁾ Német jelentésben néhányat a héber eredetiben közöltem.

²⁾ Ezen ünnep alatt nyilván szt. János napja értendő.

³⁾ A héber szöveget néhány hasonló helylyel együtt német jelentésben szintén közöltem.

⁴⁾ Így neveztetik azon hártya-tekeres, mely Esthèr könyvét tartalmazza.

⁵⁾ Sajatkép annyi mint *toldalék*; így neveztetnek a XI—XIII. században a franczia és német rabbik által a babiloni thalmudhoz írt észrevételek. Hogy ezen lap csakugyan Elchânân ben Jischâk tosaphôthjaiból való, azt német jelentésben körülményesen bebizonyítottam.

13, 10 áll. Minden egyes vers után Onkelós-nak fordítása¹⁾ magába a szövegbe fel van véve. A betűk igen régies alakot tüntetnek fel; felőtltő a h ê-betűnek alakja, mely majdnem a ch e t h-hez hasonlít és csak annyiban tér el tőle, hogy a baloldali függélyes vonal, mely úgy mint a ch e t-nél egész a felső vízszintes vonalig ér, valamivel beljebb van téve. Különösen érdekes azon körülmény, hogy az Onkelós épen úgy mint a héber szöveg nem csak „râphe“-vel²⁾ és „nekuddâh“-kkal,³⁾ hanem még „neginâh“-kkal²⁾ is el van látva, miből azt lehet következtetni, hogy ezen töredékek azon igen régi időkből valók, mikor a zsinagógában a héber eredetit a chaldeus fordítással felváltva szokták felolvasni, az utóbbit pedig, mire a „neginâh“-k mutatnak, szintén egy bizonyos dallammal. Az Onkelós a kiadásoktól főkép a helyesírásra nézve tér el.³⁾

6. A babiloni thalmudnak egy nagyivré^t hártya-levélből álló töredéke, mely igen régies és megsárgult írásban csupán csak a thalmud szövegét, minden commentár nélkül közli. Tartalma a kiadásokban a „gittin“-nevezetű értekezés 53. b lapjának végétől egész az 55. b lapjának kezdetéig felel meg és eltérő olvasásokat nem mutat fel.

VIII. és IX.

Ezen két szám alatt Esther könyvének zsinagógai használatra készült, két ivré^t nagyságú példánya (megillâh) a szokásos hártya-tekercs alakban őriztetik.

X.

Chorin Áron, aradi főrabbi, egy héber alkalmi költeménye.

(Lamenaseach shír.)

A múzeumi kézirat-lajstromban „Nro 1. quart. hebr.“ alatt felvett kézirat nyolez 4-edrét papirlevélből (16 lapból) áll. A csinosan írott, tollrajzokkal ellátott czímlapon e héber sorok olvashatók: „Lamenaseach shír, meeth 'adath jisráel thôshebhê Arad ha-charedím likerath penê malkhom has-saddik, Phrans ha-rîschôn,

¹⁾ L. fent IV. sz. a.

²⁾ E szók magyarázatát l. fent u. o.

³⁾ Német jelentésben belőle egy mutatványt közöltem.

késár O'estreich umelekh Hungari'e, jöd ijjar 5567 ¹⁾ libhriath ôlam, chubbar ba'ivri vené'etak leashkenazi meeth Ahron Chorin.“ Ezen héber cím után ennek szó szerinti német fordítása így következik: „Ein Psalm von der Arader israelit. Gemeinde als sie ihrem huldreichsten Monarch, Franz I., Oestreichs Kaiser und König zu Hungarn etc. am 14-ten May 1807 entgegen eilte. Verfasst im Ebräischen, und ins Deutsche übersetzt, von Aron Chorin Ober-Rabby in Ara d.“

A kézirat tartalma ezen címlapból világos. A hét versszakból álló költemény héber szövege a zsoltárok irályát szerencsésen utánozza. A szó szerinti német fordítás régies helyesírást mutat. Minden levélnek innenső lapján fenn egy héber versszak s alant a megfelelő német fordítás áll; a tulsó lapok üresek.

XI.

A múzeumi kézirat-lajstromban „Nro 2 quart. hebr.“ alatt felvett kézirat Esther könyvének a zsinagógai használatra készült 4-edrét nagyságú tekercsét (megilláh-t) tartalmazza, mely tehát a Múzeum tizenkét héber kézirata közt három egész példányban és két nagyobb töredékben képviselve van. ²⁾

XII.

Izraelita imakönyv.

(Siddûr.)

A múzeumi kézirat-lajstromban „Nro 3 quart. hebr.“ alatt felvett codex az izraeliták rendes imakönyve, mely csak itt-ott a Dél- és Közép-Németország sajátos ritusát tünteti fel, különben pedig a nálunk még ma is szokásos héber imakönyvektől csak az egyes részek egymásutánjára nézve tér el.

A codex 191, nyolczanként fűzött, részben nagyon megbarnult 4-edrét sárga hártya-levélből (382 lapból) áll; a gyakori használat nyomai sok helyen észrevehetők. Több levél elveszett és újabb, fehérebb hártya-levelek által, de ügyetlen kéztől, pótoltatott. Az ere-

¹⁾ A számok a címlapon zsidó szokás szerint héber betűk által vannak kifejezve.

²⁾ L. fent. a VII. (1), VIII. és IX. al. sz.

deti régi irás német jellegű és a „râphe“ úgy mint a „nekuddâh“-k alakja után itélve, a XIV., tán a XIII. századból való. A codexnek üresen maradt utolsó három lapján több magánjegyzet áll, melynek nagy részét már alig lehet elolvasni. Az utolsóelőtti levél túlsó lapján egy tizenkét sorból álló, nem épen jó, héber költemény olvasható, melynek szerzője azt állítja, hogy ő e kéziratot befejezte és nevét az egyes soroknak kezdő- és végső betűi által megjelölte. Ezen betűk csakugyan kétszer adják e nevet: Binjâmin bar Jehûdâh; de az irás oly rossz s az egésznek írásmódja annyira tér el a sôphereknek szokásos módjától, hogy Binjâmin valószínűleg nem a codex eredeti írójának, hanem nyilván csak annak neve, ki az említett hiányzó leveleket utólagosan pótolta.

Hogy a codex Németországban nem csak készült, hanem soká ott is volt, azt az utolsó lapon álló, már csak nehezen olvasható, két jegyzet bizonyítja. Az egyikben valakiről van szó, ki 5206-ban (1447), vasárnap, ábh-hó 23-án Erlangenben temettetett el; a másikban pedig egy Serlîn nevezetű nőről, ki szombat estén, elûl-hó 10-én 5240-ben (1481) halt meg és Ulmban lett eltemetve.

A rongált barna bőrkötésű codexnek csak régészeti becsé van.

HIRLAPIRODALMUNK 1848—49-ben.

(Ujabb adalékok.)

Közli: Idősb Szinnyi József.

Csontos János úr a hazai hirlapirodalom bibliographiájának igen jó szolgálatot tett azzal, hogy a „Magyar Könyv-Szemle“ f. évi 1-ső füzetében összeállítja a Nemzeti Múzeum könyvtárában hiányzó 1848—49-ki hirlapok és folyóiratok jegyzékét, mert ez által végre meg lesz állapítható e nevezetes korszak hirlapirodalmának könyvészete.

Midőn 1865-ben a „Vasárnapi Ujság“ 43—53. számaiban közzé tettem buvárlataim eredményét, nem ismerhettem még teljesen az 1848—49-ki lapokat, részint a múzeumi könyvtár akkori rendezetlensége miatt, részint azon okból, hogy a ritkább lapokat csak később, s akkor is nagy ügygyel-bajjal szerezhettem meg, vagy legalább létezésükről akkor szerezhettem magamnak bővebb tudomást, midőn b. Apór Károly, a maros-vásárhelyi kir. tábla elnöke, közölte velem,